

матеріал малює еволюцію селянського життя на протязі 25 — 35 років. Ця четверта розвідка складена по такому ж плану, як і перші три. Починається з територіального складу Львівської Королівщини в XVI в.; далі найширше оповідається про оподаткування й нарешті про селян служебних, загородників і підсусідків; новими в плані являються дані про реформи в оподаткуванні ревізорів 1570 року. Автор тут слідкує за зростом населення і господарства, що були взагалі дуже повільні, доводить причину його, наводить цифри про лани і господарства тяглих, загородників і підсусідків, дані про дворища і особливо спиняється на оподаткуванню, наводячи не тільки статистику, а й динаміку його, і на панщині, що була дуже поширена у Львівській королівщині, обтяження селян тут нагадує Галицьку і Перемиську королівщини. Таким чином, усі 4 розвідки по плану однакові — кожна з них присвячена одній території і розв'язує відносно неї майже однакові питання. Ширших узагальнень, що стосувалися б одночасно усієї території, охопленої матеріалами королівщини XVI в., на підставі усього зібраного матеріалу і попередніх студій (в 4-х розвідках) М. С. не дав і своєї обіцянки, що висловив в першій розвідці, зараз після закінчення четвертої розвідки не встиг виконати¹⁾. Одначе треба до цього додати, що актами і висновками 4-х томів своїх „Жерел“ користувався він у 5-му томі своєї „Історії України — Руси“, в 3-му розділі — про еволюцію селянства. Я навмисне спинився досить уважно над цими 4 розвідками М. С., бо вони характеризують його, як представника Київської документальної археографічної школи. Ці його роботи дуже цінні, але вони є тільки продовженням „Київського Архива Юго-Зап. России“ і складеного ним самим I і II томів його VIII-ої частини. По кількості і якості матеріалів і розвідок „Архив Ю.-З. России“ стоїть вище „Жерел“, а томи „Архива“ з матеріалами і розвідками пр. Антоновича вище матеріалів з розвідками М. С.

Д. ОКРЕМІ МАТЕРІАЛИ І РОЗВІДКИ

Окрім цих видань Археографічної Комісії М. С. надрукував ще низку окремих документів і монографій з історії України, як опис Подільських замків, що увійшли в Записки або в його „Розвідки і матеріали до Історії України-Руси“, т. I, II, III, IV, і тут ми бачимо Опис Подільських Замків 1491 р., Львівського замку 1495 р., Гетьман Богданко — критично-історична розвідка; описи Ратенського староства з 1500 — 1512 р. (40 стор.), Хмельницький і Хмельницяна — істор. ескіз (30 стор.), кілька документів з життя Забужської Руси

¹⁾ Сказавши про свій матеріал, М. С. додав: „Дати цього матеріалу мусять бути детально аналізовані і зведені до певних сум — буду отже поступати собі тим же методом (лабораторним, як назвав сей метод один з моїх рецензентів), як і в попередніх студіях коло внутрішнього устрою Поділля; від ширших виводів мушу здержуватися на разі або висловлювати їх лише в формі гіпотетичній; для них може прийти час при зводі результатів поодиноких розвідок до одної загальної картини внутрішніх відносин і тоді не одну прогалину, які звичайно у великому числі бувають при документальнім матеріалі, певне можливо буде виповнити на основі усього зібраного матеріалу, на основі попередніх аналітичних і деталічних студій“ (стор. 1).

XVI в. (10 стор.), матеріали до історії козацьких рухів 1590-х років (30 стор.), сторінка з історії українсько-руського сільського духовенства по Самбірським актам XVI в., (82 стор.), кілька київських документів XV—XVI в. (82 стор.), Секретна місія українця в Берліні, кілька грамот Вол. Опольського (8 стор.); декілька статтів про галицько-волинський літопис („Примітка до тексту, хронологія подій (72 стор.), про русько-літовський літопис („Похвала Вітовту“!); про галицькі грамоти: „Чи маємо автентичні грамоти Льва?“ „Еще о грамотах кн. Льва Галицкого (в Изв. Пет. Ак. Н.); „Звичайна схема „Русскої“ історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства“ (отд. от. из сборника „Статьи по славяноведению, (7 стр.); Спірні питання староруської етнографії (отд. от. из сборника по славянов. (17 стор.), Львовское ученое Общество им. Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси (Ж. М. Н. Пр.), 1904, кн. 3-я (117—148). Як бачимо, частина цих робіт належить до тієї групи, що ми раніше розглянули — це матеріали з історії України XV—XVII в.; другу частину становлять етюди з історії України (пр. Богданка і Богдана Хм.), що повинні були увійти в „Історію — України-Руси“; третю групу складають розвідки, що стосуються стародавньої Руси (про літописи і грамоти), про спірні етнографічні питання і нарешті окремо стоять 2 останні дуже важні статті — про схему Руської історії і про діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Про передостанню статтю я скажу тоді, коли розглядатиму Історію України-Руси М. С., а про останню, коли казатиму про діяльність товариства, про його інституції і про організаційну роль в ньому М. С. Взагалі кажучи, ця група є додаткова до двох основних — до його наукових розвідок.

Також невеличку групу складають окремі замітки М. С., присвячені археології України. Сюди належать такі його статті (я не перелічую тут його критичних і бібліографічних заміток з археології): Новини в археології, дальші розкопки в Чехах (коротесенька), молотовське срібло (6 стор.), Звенигород Галицький (іст. археол. розвідка) (28 стор.), Печатки з околиць Галича, печатка з Ступниці під Самбором (4), Похоронне поле в Чехах — (археол. розвідка) (22 стор.), Бронзові мечі, Ковтки Київського типу у сучасних кавказців (4). Найцікавішою з них треба визнати ст. „Похоронне поле в с. Чехах“. Це похоронне поле було розкопане на протязі 4-х років 1895—1898 р. під проводом проф. Ів. Шараневича, що й видав про це звіт. Усього знайдено було 350—370 кістяків, 864 знахідок, кілька сот глиняних виробів. Але розкопки велися без постійного догляду пр. Шараневича і з щоденниками, не до ладу складеними. М. С. також зробив тут розкопки і вів їм дуже докладні щоденники. Взагалі треба сказати, що ця археологічна розвідка М. С., де він скористувався матеріалами пр. Шараневича і своїми власними, з методологічного боку відповідає науковим вимогам. Автор аналізує археологічний матеріал, установлює два похоронних типа — похорон і спалення, навіть наводить антропологічні обміри пр. Шараневича, хоч вони мало дають для хронологичного пристосування, користується монетними знахідками і на підставі усіх даних пристосовує цей похорон до залізного віку, а далі вже робить гіпотезу (і сам каже

що це лише гіпотеза), що його можливо визвати слов'янським до великої міграції слов'ян. Друга розвідка про Звенигород в більшій мірі історично-географічна (тут М. С. виявляє свою звичайну ерудицію в літописах), ніж археологічна — тут дається реєстр знайдених речей.

Е. КРИТИЧНІ І БІБЛІОГРАФІЧНІ СТАТТІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Коли ми звернемося до покажчика наукових праць М. С. за перші десять років перебування його у Києві і Львові, то побачимо такі дуже характерні числа цих праць. Усі вони поділяються на дві групи: до першої (розвідок, статтів, заміток і матеріалів) належить 170, до другої (рецензії, оцінки і бібліографічні огляди) 379; окрім того до белетристичних творів — 12, до різних — 30. Тут, у цьому розподілі робіт, очевидно, нема випадковости: це пояснюється як особистою вдачею самого М. С., так і умовами його галицького життя. З одного боку у нього самого був великий нахил в українській історії до критики, критичної оцінки джерел і розвідок, а з другого — до цього його спонукало також його особливе становище в Галичині, де він являвся для маси галицького громадянства, яко перший науковий авторитет в галузі історії України, а почасти й українознавства взагалі, що прийшов з великої України на Галичину і приніс з собою не тільки більш розвинену українську науку з її досягненнями і методологічними вимогами, а також і російську науку і нарешті й європейські прийоми наукового досягнення і ерудицію в європейській науковій літературі в галузях, сумежних з українознавством, як українська історія, етнологія, етнографія, історія українського письменства. Це був дуже широкий обсяг знання і доказом його і являються його численні критичні статті і особливо численні бібліографічні замітки. Часто замість окремих рецензій ми бачимо систематичні критично-бібліографічні огляди. І це завдання було таке широке, що ним занялися усі історики Наукового Товариства. Критико-бібліографічний відділ „Записок Наукового Товариства“ набув собі великої слави і ваги, завдяки тому, що туди давали свої бібліографічні замітки окрім самого М. С. його товариші в Товаристві й його численні учні. Коли ми розглянемо 379 номерів власних рецензій М. С., то побачимо, що це для нього була не випадкова, а основна серйозна робота, якій він надавав великого значіння. Тут ми закріпимо цілі серії критичних заміток, іноді досить просторих, часто на першорядні наукові роботи, що для їх оцінки потрібна була велика ерудиція і критичний хист. З археології М. С. давав оцінки науковим роботам таких видатних спеціалістів України, Росії і Європи як В. Б. Антонович, Кондаков, Штерн, Анучин, Біляшевський, Мельник, Волков, Спіцин, Бранденбург, Латишов, Хвойко, Нідерле, з історії стародавньої Руси — Данілевич, Філевич, Флоринський, Ляскоронський; з історії України як той же В. Б. Антонович, пр. Любавський, Уманець, Василенко, Партицький, Довнар-Запольський, Лазаревський, Стороженко, О. Я. Єфіменко, Яворницький; з історії права, як Владимирський-Буданов, Максименко, Пташицький, Бершадський, Леонтович, Сергієвич, Самоквасов; з історії Польщі

Прохаска, Яблоновський. Ролле, Кутшеба, Равита-Гавронський, Акта grodzkie i ziemskie, Monumenta polonica, Źródła dziejowe, а по Візантії—Byzantinische Leitschrift, Крумбахер, Шлюмбергер; по язичу—Шахматов, Житецький, В. Міллер; з славістики—Перфольф, і на рещті на цілу низку часописів і наукових збірників.

Не було, здається, такої нової книжки, розвідки, а то навіть і часопису з окремої статті з історії України і близьких до неї дисциплін на різних європейських мовах, щоб на них не озвався М. С. А коли до цих власних критичних заміток М. С. додамо ще бібліографічні замітки його учнів (цю роботу ведено організовано й об'єднаними силами галицької й української молоді), то справді треба буде погодитися з тим, що бібліографічний відділ в „Зап. Наукового Товариства“ був поставлений зразково.

V. ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОЇ ПРАЦІ В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ

Розглянувши індивідуальні роботи М. С., ми мусимо схарактеризувати його ролю в організації наукової праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові, щоб закінчити оглядом його „Історії України—Руси“, яка була синтезом його праці, яко історика України, і в якій він скористувався усіма цими моментами: своєю професорською діяльністю у Львівському університеті і своїми власними індивідуальними роботами, і тою колективною роботою, що велася в численних установах Наукового Товариства, як власне ним самим, так і його учнями, так нарешті і співробітниками цих установ. Для освітлення питання про ролю Наукового Товариства ім. Шевченка ми маємо дуже цінне джерело, статтю самого М. С.¹⁾ Стаття ця фактичного змісту, вона належить голові цього Товариства, що на його очах проходила уся його діяльність, що сам безпосередньо працював в ньому і був найенергійнішим робітником; мало того—що був ініціатором і організатором багатьох його інституцій. Але тут виникають деякі труднощі, що до користування цим джерелом. Перша полягає в тому, що ми, на жаль, не маємо освітлення діяльності Товариства за часи головування в ньому М. С. з боку інших його діячів²⁾. Ми припускаємо, що М. С. хотів бути безстороннім і навіть був таким. Але його стаття не ставила перед собою мети виявити в діяльності Товариства ролю як його самого, так і інших видатних членів-організаторів чи співорганізаторів

¹⁾ В Журн. Мин. Нар. Пр. 1904, март, стр. 117—148.

²⁾ Фактичною підставою і для статті М. С., і взагалі багатим матеріалом для історії діяльності Товариства є його Бюлетені, що видавалися з 1900 року українською і німецькою мовою 4 рази на рік (Хроніка українсько-руського Наук. Товариства ім. Шевченка); раніше ці відомості містилися в „Записках“. Звичайно, перший випуск кожного Бюлетеня містить у собі річний звіт про діяльність Товариства. У 1926 році вийшла в світ „Хроніка“ Наукового Товариства ім. Шевченка за роки 1923—1925, ч. 67—68, 176 стор. Про зміст „Записок“ свідчать покажчики: перший вийшов в 1898 р., другі виходили пізніше. Усіма цими хронікальними і бібліографічними матеріалами скористувався М. С. в своїй статті, що зовсім замінює їх для нашого загального огляду. Я ними не користувався, бо їх не можливо було розшукати у Харкові: але навряд чи й там можливо було знайти те, що мене

і керівників його відділів. Стаття М. С. призначалася головним чином для широкої російської публіки, що не цікавилася цим питанням—і тому М. С. дав в ній працю колективу взагалі. А нині, коли треба в'яснити роль самого М. С. в Товаристві і, так би мовити, зробити потрібну диференціацію в цій справі взагалі відносно інших учасників, зробити це не дуже легко. Сам М. С., даючи історичний огляд діяльності Товариства, каже, що воно перетворилося в Наукове Товариство в 1892 році, коли почали виходити його „Записки“. „Но особенное оживление научной деятельности Общества начинается с 1895 года. Пишущий эти строки перешел в 1894 г. во Львов из Киева, заняв новооснованную кафедру малорусской истории и приняв на себя заведывание научными изданиями в Обществе. Занимая место председательствующего в Историческом отделе, а позже (с 1895 г.) и президента Общества, я имел возможность привлечь к деятельному участию в нем местные ученые силы, особенно из молодых людей и повлиять на развитие ученых публикаций и органов Общества. „Записки“ преобразованы были в ученый журнал (1895 г.), основаны отдельные публикации материалов археографических, этнографических и этнологических, сборники публикаций Отделов (Секцій Общества)—исторического, филологического и естественно-математического и т. д. В настоящее время (в 1904 году) Общество имени Шевченка организовано вполне по типу Западно-европейских академий наук. Недостает ему только титула академии... Впрочем это отсутствие титула не мешает Львовскому Обществу развивать очень энергическую деятельность и служить важнейшим культурным очагом австрийской Руси, все еще лишенной и тщетно домогающейся основания, рядом с существующими польскими, высших учебных заведений и научных учреждений русинских“.

Далі М. С. називає наукові видання Товариства. На першому місці серед них треба поставити „Записки“, науковий часопис, присвячений головно історії, історії письменства, етнографії і мові українського народу; виходило 6 книг на рік. „Записки“ це орган історично-філософської секції. Окрім того кожна з них видавала щорічно по тому „Збірника“, історична видавала ще історичну Бібліотеку (що її раніш видавав Барвинський), де містилися переклади творів українських істориків. В Збірникові історично-філософичному друковано і Історію України-Руси М. С. Археографічна Комісія, утворена, очевидно, по думці М. С., особливо що до історичних актів, видавала серію актів і серію літературних пам'яток; тут активними

спеціально цікавить—це роль самого М. С. в діяльності Товариства, погляди на неї його сучасників і учасників, відношення до неї учасників. З автобіографії самого М. С. ми дізнаємося, наприклад, що в Товаристві були тертя між ним і іншими членами Товариства, що ставило навіть перед ним питання про залишення його посади; але які причини викликали їх, він про це не каже. Товариство являло собою колектив, але склад його був досить різноманітний—тут була велика школа учнів М. С., але були й товариші по праці (як Ів. Франко, К. Студинський) іноді і старшого віку (як Гнатюк). Усі ці питання повинно було б вирішити само Товариство хоча б в зв'язку з своїм 50-річним ювілеєм, що минув в 1926 році. (Див. Хроніку, ч. 67—68, стор. 2). і я сподіваюся, що це воно й зробить, щоб освітити діяльність усіх, хто працював на його користь в міру своїх сил і хисту, щоб дати тут відповідну перспективу.

робітниками виступали і інші. Ці видання, що в найбільшій мірі торкалися спеціальности М. С., були найтісніше зв'язані з організаційною і редакторською працею в них М. С. Свою ініціативу і редакторську працю М. С. вніс також і в літературні видання — особливо Літературно-Науковий Вісник. Щоб виявити участь в цих виданнях самого М. С. і інших учасників, ми звернемо увагу на важливі роботи, що там змішені з різних галузів української історії. З археології найбільшу вагу мають розвідки Ф. К. Волкова, присвячені українському палеоліту; статті самого М. С. ми перелічили вже вище. З історії стародавньої Київської Русі окрім робіт М. С. бачимо праці і його учнів і українців (Павочовного). Для Лито-всько-Польської доби мають найбільше значіння відомі нам розвідки М. С., а також статті Рудницького про турецько-татарські напади і Лотоцького. Багато дають видання Товариства для історії козацтва; тут дуже цінні статті Ст. Рудницького, Томашівського (про селянські рухи в Галичині в добу Хмельницького). Зібрані на-акти про ці рухи були видані в 2-х томах „Жерел“ (IV і V) і на підставі їх складені розвідки — про діяльність Галицьких сеймиків в добу Хмельницького і про зміни, в зв'язку з цим рухом, в колонізації Львівської землі; Томашівському з цієї серії належить ще одна стаття про ролі Львівського міщанства за часи Хмельнищини і про козащину 1855 р.¹⁾; козацтву присвячена і ст. Ом. Терлецького, Рада-кової. Низка матеріалів і розвідок, присвячених культурним, релігій-ним і господарським відносинам Галичини XVIII і I-ї пол. 19-го віку належить Ів. Франку. Освітлена досить широко доба культурно-лі-тературного відродження Галичини в статтях Терлецького, Франка і інших. Я не торкаюся тут статтів, присвячених історії українського письменства, етнографії, фольклору, етнології, мови, де є праці М. С. але там домінують вже роботи фахівців в цих галузях українозна-вства, як Огоновський, Кониський, Ів. Франко, К. Студинський, Гна-тюк, Колеса, Верхратський, Дикарев, Шухевич і інші.

¹⁾ Окрім М. С. Грушевського в „Жерелах“ (IV) помістив документи зі всту-пними розвідками про них Стефан Томашівський. Це нова серія, що називається „Матеріали до історії Галичини“ т. I. Акти з р. 1648/1649, т. II. Акти з р. 1649/1651. Акти тома I були зібрані у Львівських архівах, головним чином в Бернадинськом. Вступна розвідка Ст. Томашівського присвячена життю Галицько-руських сеймиків в 1648 — 1649, щоб-то за перші часи повстання Б. Хмельницького, з яким почасти і зв'язу-лася їх діяльність, і носить характер зводу, систематизації матеріалу. П-том охо-плює часи між Зборівською і Берестецькою січєю. У другій частині зібрано матеріал про економічний стан залюднення Галицької Русі в 1649 — 1650 р. і на підставі його складена вступна розвідка того-ж автора „Погляд про стан людности Львів-ської землі в пол. XVII в.“. Тут освітлено дуже темне питання про зменшення і з-божіння селянства в зв'язку з повстанням Богдана Хмельницького, приходом татар, чумою, що потребувало і зменшення податків. Питання дуже складне і для вирі-шення його (хоч приблизного) автор мусив користуватися статистичними підраху-нками і своїми до них зауваженнями. Що до оцінки наслідків повстання Б. Хмель-ницького для Підкарпатської України, то вони були досить сумні і не дали їй визволення.

Нарешті той же Ст. Томашівський дав ще й третю розвідку, також оперту на документальний галицький матеріал „Народні рухи в Галицькій Русі“ (за часів Б. Хмельницького). А коли до цього додати ще видані ним матеріали до історії Хмельнищини (в Зап. т. 14-й), то треба буде прийти до висновку, що його праці в галузі джерелознавства треба поставити в ряд з вище згаданими розвідками М. С. Грушевського.

Таким чином, крім робіт самого М. С. в галузі історії України в виданнях Наукового Товариства ми бачимо численні цінні праці галицьких і українських учених, а що до інших галузей українознавства, то там на першому місці, — і по кількості і по якості, — стоять матеріали і розвідки галицьких і українських учених; з цих останніх виділяються праці М. П. Драгоманова і О. Я. Кониського. Очевидно також, що і в деяких відповідних установах Товариства, як, наприклад, в секціях математичній, природничій, як в філологічному Збірникові, як в Пам'ятках української мови і літератури, як в Етнографічному Збірникові, як в Часописі Правничій і Юридичній Бібліотеці, як в Збірникові секції математично-природописно-лікарському і Лікарському Збірникові ведено спеціальну, самостійну роботу, були свої наукові робітники і керовники. Та й не міг М. С. охопити всю наукову, а почасти й організаційну діяльність Товариства, що фактично являлося вже Українською Академією Наук. Так було у перше десятиріччя перебування М. С. у Львові до 1904 р. У друге десятиріччя (з 1904 по 1914.), коли М. С., так би мовити, роздвоювався між Галичиною і Україною і утворював у Києві наукові заклади паралельно зі Львівськими, починаючи з Київського Наукового Товариства, його зв'язок з Науковим Товариством і його персональна роль навряд чи збільшилась — скоріше навпаки. Не сприяли цьому і політичні умови — доба реакції, що настала в Росії після революції 1905 — 1906 р. Треба також зауважити й те, що молоді учні М. С., так би мовити, вирости за цей час, а його товариші по праці в Товаристві набули ще більшого авторитету і в галузі науковій, і в своїй громадській діяльності. Нарешті і сам М. С. зосередив свою увагу, після напруженої організаторської роботи в Товаристві в перші роки, над складанням своєї „Історії України - Руси“.

VI. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ - РУСИ

А. СХЕМА „ІСТОРІЇ УКРАЇНИ - РУСИ“

Звертаємося тепер до „Історії України — Руси“, на яку він сам дивився, як на основну працю свого життя. Ми розглянемо її схему, план, зміст, методологічний її бік і місце в українській історіографії.

В розділі, присвяченому життю М. С., ми вже казали, що задумана вона була ще в Київські часи, що по ранньому плану вона повинна була мати далеко менший розмір і не такий суто-науковий характер, як вийшло в дійсності, що написана вона була майже вся (7 $\frac{1}{3}$ томів з 8) у Львівську добу. Перше питання про схему. М. С. належить спеціальна стаття „Про звичайну схему „руської“ історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства“. Але тут же зараз треба згадати, що вона вийшла в 1904 році, деб-то після того, коли були вже надруковані 4 томи його „Історії“, значить вона була немов виправданням тієї схеми, що її фактично вжив автор в своїй історії. Питання про схему одначе було вирішене автором, коли він приступав до складання своєї „Історії“. Ми бачили навіть, що вона приблизно так же вирішена й складена в в програмі історії України, що написана О. Я. Єфіменко. М. С. в своїй

невеличкій статті критикує „звичайну“, цеб-то тоді пануючу схему „Русскої Історії“ і дає схему раціонального укладу історії Східного Слов'янства, усіх трьох народностей — великоруської, української і білоруської. Нагодою для цього була для М. С. постанова цього питання організаційним з'їздом російських філологів. Однак ще раніше М. С. торкався його в своїх бібліографічних замітках про праці російських істориків — Мілюкова, Сторожева, Загоскіна і Володимирського Буда-нова¹⁾. Звичайна схема русско історії така: „Вона починається з перед-історії Східної Європи, про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про зформування Київської держави; історія її доводиться до другої пол. XII в., потім переходить до вел. кн. Володимирського, від нього — в XIV віці до кн. Московського, слідиться історія Моск. Держави, потім імперії, а з історії україно-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської Держави часом беруться деякі важніші епізоди (як Держава Данила, зформування вел. кн. Литовського і унія з Польщею, Церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кожному разі з прилученням до Російської Держави, її землі перестають бути предметом цієї історії. Схема ця стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників і в основі її лежить ідея генеалогічна — генеалогія московської династії. З початку наукової історіографії в Росії, сю схему положено в основу історії „Російського государства“. Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільности, культури, і „русская история“ стала зближатися до того, щоб стати історією „великорусского народа“ і його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди що далі то більше. Ту ж схему в простішій формі прийняла наука „истории русского права“, складаючися з трьох відділів — права Київської держави, Московського й імперського. Завдяки традиції, звичайності, ця схема хоч дуже нераціональна, вживається й досі. Далі М. С. вказує на ці нераціональності. Нераціонально сполучувати так званий „Київський період“ з „Володимирським“ і дивитися на цей послідній, як на продовження першого. „Ми знаємо, каже М. С., що Київська держава, право і культура були утвором одної народности (?) — україно-руської, Володимиро-Московська — другої, великоруської“ і в доказ цього посилається на російського історика Сторожева, який казав, що „Русь Дніпровська і Русь Північно-Східна два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві особні часті руської народности“. Цю різницю хотіла затерти Погодинська теорія, населивши Подніпров'я X—XII в. великоросами, а потім виселивши їх звідтіль в XIII—XIV в., але нині її ніхто не підтримує. „Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII в., потім Литовсько-польський XIV—XVI в... Володимиро-Московська держава не була а ні спадкоємницею, а ні наступницею Київської, вона виросла на своїм корені... Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Київя, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави

¹⁾ Записки, т. XIII, XXXVII, XXXIX.

в історію великоруської народности. Етнографічна й історична близькість народности україно-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань — вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами. А наслідком цього штучного пришивання великоруської історії до Київської Держави являється те, що вона зістається властиво без початку, за нею починають слідувати лише з пол. XII в. і не сліdkують докладно за процесами рецепцій і модифікацій на великоруському ґрунті київських суспільно-політичних форм, права і культури. Фікція Київського періоду „Руської історії“ не дає можливості відповідно представити історії великоруської народности. З другого боку завдяки прилученню Київського періоду до історії великоруського народу залишається без початку й історія україно-руської народности — вона виходить на історичну арену лише в XIV—XVI в., як щось нове, що доти історичного життя не мало. Українська історія, при такій схемі, являє з себе *membra disjecta*, що не зв'язані між собою органічно, що розділені прогалинами. Одинокий момент, що може лишитися ясно в пам'яті — се козаччина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився „руської історії“ по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішими і пізнішими стадіями української народности, мислив би цю історію в її органічній цілості... Заведенням до руської історії вел. кн. Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної схеми. Але це не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської і білоруської. Може бути, каже М. С., історія Росії, в складі усіх народів, що входили в склад цієї держави, і може бути історія руських, або східньо-слов'янських народностей (цеб-то великоросів, білорусів, українців). Державний момент відігравав найбільшу роль в історії великоруської народности, хоч і там були й інші чинники, як економічний і культурний; в історії українській і білоруській він такої ролі не грав. В звичайній схемі „Руської історії“ поняття руського народа, що складався з трьох народностей, підмінюється далеко вузьким поняттям великоруського народа; тут взагалі комбінація чи конкуренція декількох понять — історія Російської Держави, історія Росії, цеб-то усіх народів, що жили на її території, історія трьох руських народностей, і нарешті історія великоруського народа. А треба буде утворювати окремо історію і великоруської, і української, і білоруської народностей. „Общеруської історії не може бути, як нема „общеруської народности“. Я, каже М. С., 15 літ спеціально працюю над історією українсько-руської народности і виробляю її схему, як у загальних курсах, так і спеціальних працях. По цій схемі складаю я свою історію України-Руси і в такім же виді представляю собі історію руських народностей (усіх трьох). Не бачу трудностей, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народности, хоч би вона вийшла менше багата, ніж історія україно-руська. Історія великоруської народности майже готова — треба обробити її початок, замість пришитого тепер до неї київського початку, та вицистити від різних епізодів з історії України і Білорусії“ — се вже й так майже зроблено істориками великоруського народа й суспільности. Найбільш раціональне здається мені представлення історії

кожної народності окремо, в її генетичнім преемстві від початків до нині. І це не виключає можливості представлення синхроністичного з педагогічною метою“.

Ця стаття М. С., що поставила так гостро й яскраво і принципіально питання про звичайну традиційну схему „Русської історії“ і про нову раціональну, що мусить її змінити, викликала обурення з боку істориків націоналістів — патріотів „общерусів“. Проф. російської історії в Одеському університеті Ів. А. Лінниченко, учень Антоновича і автор цінних розвідок з української історії, що сам себе називає „малоросом“, видав у 1917 році відкритий лист до М. С. Грушевського під назвою „Малорусский вопрос и автономия Малороссии“, перша частина якого являється відповіддю на статтю М. С. Грушевського. Я не буду торкатися другої половини листа, що має виключно публіцистичний характер і тільки служить доказом того, як історики централісти в 1917 р., цеб то на передодні Жовтневої Революції, що поставила національне питання на нечувану височинь самоозначення націй, силкувалися боротися навіть проти обласної автономії України, яка незабаром перетворилася не в автономну, а навіть в Союзну Республіку С. Р. С. Р. В своїй науковій „об’єктивній“ критиці на статтю М. С. Грушевського, І. А. Лінниченко переказує її зміст і додає свої критичні замітки, або краще сказати, викладає свій історичний profession de foi, також пронизаний історичною публіцистикою — не дурно він дає публіцистичну назву і цій першій половині своєї статті — „Малорусский вопрос“. Історична ідеологія І. А. Лінниченка зовсім протилежна історичному світоглядові М. С. Грушевського. Він починає свій лист з цитати з своєї вступної лекції в Моск. У - ті в 1897 році про обсяг рускої історії, де виступив на захист „Юго-Западной Русской Истории“. „История Западной и Югозап. Руси (Біл. і Малорос.), каже він — „не чуждая“ нам (руским) история и не история местная, а история общерусская и ей довлеют те же права (очевидно, на її вивчення), что и истории Северно-русской. Не станем же отделять одной от другой и не будем вносить в историческое изучение нашего прошлого той розни, от которой издревле страдает великий славянский народ. Недавно того же вопроса коснулся Львовский профессор М. С. Грушевский, но с совершенно другой точки зрения. Для меня южнорусская история — часть общерусской истории. Она требует отдельного изучения не государства, а народности, которая самостоятельного государственного значения никогда не имела... Отсутствие самостоятельной политической организации — огромной силы тормоз для самостоятельного культурного развития. Собственной оригинальной самостоятельной культуры Малороссия никогда не имела. Для меня, как малоросса, каже І. А. Лінниченко, этот факт не менее тяжел, чем для Грушевского, но я нахожу известное утешение, возмездие именно в том, что так претит г. Грушевскому — в государстве (а саме — додамо — Російському?..). Грушевский в своем увлечении узконациональными симпатиями не хочет сосредоточить внимание на этом агенте большой силы — на процессе создания государства, инициатива коего вышла из Великороссии, и это оправдывает особое внимание к великорусской истории. Другие части вольно

или невольно (Малороссия, Белоруссия) (в більшості невольно Д. Б.) давали на это средства, руки и капиталы, Малоросия, как более богатая страна — капитал, что оправдывается теорией подходящего налога (а руки, а праці хіба не давала? Д. Б.). История их должна быть приурочена к государственному центру, созданному Велико-россией (Москві Д. Б.). Нова схема Грушевського — очень старая новость, основанная не на научных объективных данных, а на политиканстве. Наиболее рьяные местные южнорусские патриоты стараются заменить исконное Русь, одно из древнейших имен южнорусского центра, перешедшее затем на всю совокупность восточных славянских племен, новейшим — Украина, отвергая и среднее — „Малороссия“ в котором все же звучало старое „Русь“, но они забывают, что Украина не что иное, как Окраина, пограничная марка то Польского, то Московского государства“. Автономію для України Лінниченко заперечує тим, що вони пожали те, що посіяли — за 2½ віки не змогли одстояти свої права. Запоріжжя не могло бути терпиме в культурній державі. „Исторія великороссов, малороссов, белорусов — только местные, провинциальные истории“ (а в раніше наведеній нами цитаті він казав, що це не місцеві історії Д. Б.). Як видно з усього цього, два учня В. Б. Антоновича — М. С. Грушевський і І. А. Лінниченко — стоять в своїх історичних світоглядах на протилежних полюсах. І я навів уривки з брошури І. А. Лінниченка не тому, що там справді є серйозна критика схеми М. С. Грушевського, а щоб показати наочно, що там такої критики нема і що І. А. Лінниченко являється типовим оборонцем старої звичайної схеми, проти якої виступив з своєю новою схемою М. С. Грушевський. І справді, хіба українська історіографія не дала вже давно відповіді по суті на усі оці „критичні“, на ділі безпідставні, часто густо чудернацькі, анекдотичні вказівки І. А. Лінниченка? Хіба можна заперечувати в праві на свою історію українському народові тільки тому, що він не мав постійно своєї держави? (І. А. Лінниченко помилково каже, що він ніколи її не мав. Д. Б.). Хіба можливо науково доводити чудернацьку думку, що Україна ніколи не мала своєї самостійної оригінальної культури? Хіба можливо надавати таке виключне значіння державній ідеї, нехтуючи справжнім базисом історичного процесу — соціально-економічним фактором? Хіба можна так ідеалізувати Московську Державу й її державний центр, щоб радіти од того, що він забирав од України і робочі руки, і капітал, і нарешті культурні сили, знищуючи її прагнення до свого національного життя і культури, а потім ще й глузувати з українців за те, що вони за 2½ сторіччя не змогли зберегти своїх прав, коли Фінляндія встигла це зробити на протязі століття? А хіба вона не боролася, хоч ця боротьба проти царського самодержавства з його бюрократією і владущими класами і не дала відповідних наслідків, тому, що й на Україні утворився соціально-економічний лад, в основу якого були покладені інтереси владущих верстов, які підтримувала Московська Держава проти пригноблених клас? А хіба не впадає у вічі суперечність в аргументації Н. А. Лінниченка, коли він одночасно каже, що історія Малоросії і була, і не була місцевою, провінційальною історією. Очевидно, що для нього історія України і Білорусії є тільки частина общеруської

історії, але обидві вони є провінційальні історії, для яких не треба утворювати ніяких нових схем, на взір схеми М. С. Грушевського. І голос І. А. Лінниченка не був одинокий в російській історіографії. Так приблизно висловлювалися і Філевич, і Флоринський і ін. російські націоналісти-централісти. Я власне визнаю схему М. С. Грушевського правильною що до української історії: вона правильна і з теоретичного і з практичного боку, бо український нарід жив історичним життям на протязі більш ніж тисячоліття, здобув собі з великими труднощами свою власну територію, витратив колосальну енергію для її охорони і користування, утворив за цей час націю з її головною прикметою — язиком, зберіг і розвивав їх до наших днів, не зважаючи на важкі обставини, утворив своєрідну культуру, науку, мистецтво й літературу, здобув визнання серед європейських народів, і нарешті утворив спільне життя з іншими двома вітками східного слов'янства (великоросами і білорусами) і іншими народами, в єдиній спілці — в Радянському Соціалістичному Союзі. Правильність і раціональність схеми М. С. Грушевського доводить і його „Історія“. Але є труднощі з початком історії Великоросії. Початком історії України є київська доба, оскільки вона була витвором української народности, але на неї має право претендувати й історія великоруської народности, в тій мірі, в якій й вона брала участь у її витворі — а вона таку участь безперечно брала, бо поруч з племенами української групи (як поляни, сіверяни і т. д.), творили життя й племена великоруської і білоруської групи, бо після цього родоплеменного життя зорганізувалися князівства на території кожної з цих трьох груп, що об'єднувалися і в політичному устроєві, і в соціально-економічному, і релігійному і культурному відношенню, зберігаючи і навіть розвиваючи свої особливості, одначе утворюючи все таки єдину федерацію земель обласної доби.

Ми в історії України виходимо з такого складного становища, слідкуючи за життям тих племен східного слов'янства, що творили українську народність. М. С. Грушевський радить теж саме зробити і синтетикам історії великоруського народу — замість Київського початку притачати свій власний, а білоруським історикам — свій власний початок.

Це правильно і це треба робити (а почасти й робиться), але труднощі полягають у тім, як бути з явищами, де трудно провести межі, що з'являлися на світ в наслідок спільної праці або зробилися загально-корисними для усієї Руси, як деякі пам'ятники права або літератури, як організація суспільства, як класовий поділ і економіка, як відносини серед князів, що вийшли з однієї сім'ї, як дружина, що переходила од одного князя до другого, з однієї землі до другої; як феодальні відносини. Для розв'язання цих складних питань треба буде пророблювати великі роботи історикам російським і українським. І тому все таки, здається мені, треба буде визнати в деякій мірі право на київську добу, як на початкову, і для початкової історії великоруського народу (в далеко меншій одначе мірі, ніж для початкової історії України), базуючи одначе українську історію на життю українських племен.

Б. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ — РУСИ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО І ЇЇ СХЕМА, ПЛАН, ПОДІЛ НА ДОБИ, ЗМІСТ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ, ЗНАЧІННЯ

Як нам вже відомо, досі вийшло 8 томів Історії України-Руси М. С. Грушевського. В основу її покладена та схема, що про неї ми оце оповідали. Одкидаючи ідею „Русского Государства“, усовуючи од себе, яко історика України, історію великоруської і білоруської народностей, М. С. стежить тільки за історичним процесом життя української національності, починаючи з її утворення, продовжуючи її зростом, і маючи на увазі прослідкувати далі за її занепадом, у зв'язку з денационалізацією вищої верстви, і відродженням. Фактично М. С. встиг простежити за цим процесом тільки до другої половини XVII ст. — до Хмельнищини.

В своїх вступних замітках до 1-го тому М. С. так визначає завдання своєї історії: „Ся праця має подати образ історичного розвсю життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми мислимо тепер під назвою — українського народу, інакше званого „малоруським“, „південноруським“, просто „руським“, або „русинським“. М. С. вияснює походження і зміст цих назв, доводячи, що назва Україна з XVI в. не була тільки географічним виразом, в значінню „окраїни“, а являлась означенням для української національності; Україна — це територія, де жив і живе український нарід. Тепер „розуміння“, як одної тяглої і неперерваної цілості, що йде від початків або й за початків історичного життя через усі перипетії його історичного розвою до наших часів, входить все глибше в свідомість і перестає й чужим здаватися чимось дивним і еретичним, як здавалося воно десять літ тому, коли починала виходити ця праця“ (стор. 3). Тут звертає на себе увагу вислів — „або й за початків історичного життя“, що в широкому розмірі здійснюється в 1-му томі „Історії“. М. С. не мотивує цього пункту, а він і тепер викликає заперечення з боку деяких видатних представників російської історичної науки і мені самому треба було виступати на захист його на Архівному З'їзді в Москві, де відмовлялося українській історії права на археологічні пам'ятники грецьких колоній на північному березі Чорного моря, як Ольвія, Скифія, не кажучи вже про добу кам'яного і мідно-бронзового віку і взагалі на цю праісторію. Але ми визнаємо це зовсім природним і слухним, бо по-перше „слідкуємо тут за територією, що потім була заселена українським народом, а по-друге певні того, що кожний нарід, що тут проживав, залишав деякі наслідки своєї культури своїм наступникам. І таким чином на цій території утворювалась зміна і наслідування культурних форм. Далі М. С. викладає свою історичну схему, що ми раніше вже з нею ознайомилися, і підкреслює тут головне спірне питання про національну окремішність українського народу, що наводить собі найяскравіший вираз в язиці. „Чи будемо називати, каже М. С., українську мову язиком чи наріччям того ідеального „руського“ східньо-слов'янського, що в дійсності не існує і не існував ніколи, однаково треба признати, що українські говори складаються в певну язикову цілість, яка в граничних говорах справді зближається до сусідніх слов'янських мов — слова-

цької, білоруської, великоруської, польської, але в тих діалектах, що становлять головну й характеристичну її масу, відрізняється від цих сусідніх і найбільш зближених слов'янських мов дуже помітним цілим рядом фонетичних, морфологічних і синтаксичних прикмет. Таку ж окремішність М. С. визнає і в антропологічному типі українців і в психофізичних одмінах, що утворюють єдину індивідуальну національність — нарід з довгою історією його розвитку, а не етнографічну масу. Далі М. С. наводить число українського населення. Таким чином, дві великі творчі сили в житті кожного народу — народ і територія утворили першу підставу дальшого розвитку його. Територія мала свої особливі фізичні риси, що робили великий вплив на колонізацію. Географічні і колонізаційні умови впливали на еволюцію українського життя і полишили помітні сліди в українській етнології, в особливих рисах української народності... Через несприхильні обставини свого життя (небезпечність території од ворогів) українському народові удавалося жити самостійним політичним життям, всією повнотою національного життя не в цілості, а тільки деякими частинами його. Широкий і сильний, інтензивний політичний життям український нарід жив в перших віках свого історичного існування, утворивши Київську державу. Але далі політичне життя слабшає і продовжується лише в Галицько-Волинській державі, а з XIV в. український нарід входить в склад інших, чужих держав, то являючись об'єктом чужого права, то гостро виступаючи проти нього. І коли й раніше, в Київській державі, політична влада була в руках правительственной меншости, то тепер суспільно-економічна і культурна історія народу являється одинокою його історією. Козацькі повстання з першої половини XVII в. викидають частину України з під влади Польщі, і Україна, після прилучення до Москви, живе ще на протязі століття державним, хоч і не суверенним політичним життям; але й тоді домінують соціальні і культурні процеси, а з ліквідацією його знову являються єдиною історією народу. Соціальний і культурний процес являються значить тою провідною ниткою, що веде нас незмінно через усі стадії піднесення й упадку. А в звичайній схемі „руської історії“ робилося навпаки і, поклавши в основу політичне життя, прив'язували його то до державної історії польського, то великоросійського народу і вона розпадалася на ряд епізодів. А коли в основу покладається соціальний і культурний моменти, то історична нитка не переривається. Вона відзначає на шляху від наших часів до найдальших історичних і навіть передісторичних. Засобом для дослідження передісторичних часів є археологія, етнологія з антропологією і порівнюючою соціологією, порівняне язикознавство і фольклор. Археологія, наприклад, малює нам, ту сферу, яку дістали українські племена при своїм розселенні, і ту культурну сферу, в яку ввійшли ці племена з своїм розселенням. Тут в цих вступних увагах яскраво виступає перед нами так би мовити, історіософія М. С. Грушевського відносно українського історичного процесу. В основу його він кладе історію народу, нації, з соціальних і культурних його виразів; з трьох чинників історії — територія, населення, держава — постійними і важнішими він визнає перший і другий. І коли так, то логичний є висновок про історію

українського народу і його територію з найдавніших і до наших часів, яко неперервної еволюції на національній основі з соціальними і культурними елементами, і державною ідеєю. Як бачимо, тут розуміння історичного процесу не являється матеріалістичними, бо єдиним моністичним початком у М. С. є ідея національності, а не соціально-економічний базис, хоч соціальному моментові одведено також важну роль, як постійному факторові життя, укупі з фактором культурним, цеб то ідеалістичним. Виходячи з національної ідеї, яко основи життя, М. С. дає тут немов гегеліянську тріяду — тезу, анти-тезу і синтезу — утворення нації, її занепад і відродження. Але, при поділі українського історичного процесу на доби, кладе в основу державну, політичну ідею, сполучаючи її з соціально-економічним і культурним елементом. Порогом історичних часів він визнає IV-й вік нової ери. Розселення україно-руських племен на їх території припадає як-раз на початок їх історичного життя. Перша доба охоплює часи київського державного життя (до пол. XIV в.) і викладається в перших трьох томах „Історії“. Друга переходова доба охоплює часи з пол. XIV до пол. XVII в., коли Україна перебувала під владою Литовської та Польської держави. Її присвячено IV, V і VI томи.

3-я доба (козацька); їй М. С. мав на меті присвятити VII, VIII, IX і може X-й томи своєї історії, але як ми знаємо, не закінчив її, а в VII—VIII т. дав тільки початок її (Хмельницину). На чому М. С. думав закінчити цю dobu, він не говорить, але коли взяти на увагу його характеристику цієї доби, і його науково-популярний начерк української історії, що закінчується ліквідацією гетьманщини і національно-культурним відродженням, то можливо гадати, що в широкому масштабі він хотів довести свою історію до другої половини XVIII в., додавши до неї ще розділи, присвячені відродженню в Австрійській та Російській Україні. Наміру поширити свою історію в попередньому масштабі на другу половину XVIII в. і увесь XIX вік він не висловлював. Одверто думку про потребу дослідження українського історичного процесу в новітню dobu і навіть про особливу вагу цієї новітньої доби, по безпосередньому зв'язку її з новітнім етапом розвитку українського народу — революційною добою, що знищила увесь старий лад, висловила вже нова марксистська школа в українській історіографії, що будувала свій поділ на доби не на національному і не на політичному, а на соціально-економічному ґрунті. Поділ же М. С. на доби являється по суті своєї, поскільки в ньому немає моністичного базису, традиційним еkleктичним, що яскраво одбилосся і на його характеристиці цих доб.

Першу dobu (київську) характеризує, по словам М. С., ідея державності, що служить головним змістом першого періоду і що одбилася і на культурі, і на суспільнім життю народу загальними прикметами (християнство, вплив Византії, право); суспільно-економічна еволюція характеризується двоїстістю громади і дружин, виворенням купецько-боярської капіталістично-земельної верстви, розвитком торгівлі. Друга доба характеризується в економічній сфері утворенням привілейованої вищої верстви і поневоленням нею народної маси, національним і культурним одривом од неї, поль-

ським і німецьким впливом на суспільне життя, загостреним антагонізмом і боротьбою мас проти привілейованої меншости, культурно-національним і озброєним козацьким рухом, що стояв у зв'язку з колонізацією східньо-полудневої України. Третя доба характеризується народньою боротьбою, во ім'я народніх ідеалів справедливости, з ворожим суспільно-економічним устроєм; на руїнах скасованого шаблею козацько-польсько-шляхетського класового устрою робиться грандіозна проба відбудування нового соціального і політичного устрою. Заразом національне почуття доходить до небувалого напруження, як і життя релігійне... Але боротьба програна, розмах народньої енергії упадає, кризь слабку основу нового суспільно-політичного ладу пробиваються нестримно старі течії класового устрою-розбивають і руйнують підстави нового ладу. Останні відгомони могутнього руху, політичного і національного відродження тихо гаснуть під загальною реакцією, доповнюючи загальний образ повного занепаду. Сі дві доби — теза і антитеза українського життя, що доходить до синтети в століттю українського відродження. Народні змагання — присвоюються українською інтелігенцією, що появилася на тім новім ґрунті під впливом західньо-європейських поступових ідей. Замість оружноі починається культурна боротьба для осягнення ідеалів, що в'яже в один організм народні маси з цією новою інтелігенцією. Так малює М. С. загальний хід історичного українського процесу на протязі тисячиріччя, кладучи в основу ідеалістичні, а не матеріалістичні сили (боротьба не на класовій основі, а за ідеали справедливости) і не додаючи в добі відродження революційної боротьби класів, а тільки культурну боротьбу. Вже в I-м томі М. С. зв'язує вихід його в 1898 році з століттям національного відродження: „Мені мило, пише він, що вихід сеї книги припадає на століття нашого національного відродження і нехай вона буде йому привітом“. У зв'язку з цим він і дає таку наведену вище загальну характеристику української історії.

Очевидно, це не так. Не треба забувати про селянські озброєні рухи XIX в. Не можна забувати і про оружні виступи української інтелігенції — декабристів, а далі і взагалі про революційно-робітничий і селянський рух на Україні XIX ст., що його наслідком була Жовтнева Революція. І треба буде органічно зв'язати ці рухи з історією України за XIX в., якої досі українські історики не вивчали і яка тому являлася, вже з нашої вини, *membra disjecta*.

Звертаючись до змісту I-го тому, ми бачимо, що він содержить у собі розділи — про археологічні сліди життя (взагалі) на українській території і справу етнографії народів, що проживали тут до грецької колонізації і скитів (2-розд.); про грецькі колонії на Чорноморсько-Азовському побережжю, про степову людність, про західні країни, про східньо-германську і тюрсько-фінську міграцію (3-розділ); про слов'янську колонізацію і тюркський натиск (4-й розділ); про матеріяльну культуру українських племен (5-й); про людність і її суспільний побут (6-й); про початки Руської Держави (7-й); 8-й, 9-й розділи присвячені часам князів від Олега до Володимира включно. Зміст 1-го тому надзвичайно багатий і дає дуже широку і глибоку, обґрунтовану історію Київської Руси до Ярослава. В етно-

графічному огляді мають ціну висновки автора про антів, яких він ототожнює зі східним слов'янством, що з нього вийшли і українці. Оповідючи про слов'янське розселення, автор почасти торкається і північних племен, але головню присвячує свої розвідки південним українським, слідкуючи і за межами їх з сусідами; спеціальну розвідку присвячує він хорватам, яких він одкидає; цікаві його спостереження про полян, яким він надає назву Руси, і про колонізацію Придону. Зібрані усі джерела, включаючи й археологічні і лінгвістичні про культуру українських племен, особливо матеріальну, також широко оповідається на підставі перших джерел і про торговлю, про родову організацію і побут суспільства, про територіальну організацію (міста і села), про початок князівської влади. М. С. майже одкидає літописний переказ про варязький початок Київської Держави і династії, хоч надає не мале значіння варязьким ватагам. Політичній історії Київської Держави одводиться занадто багато місця (історія перших київських князів 140 стор.), хоч вводяться і деякі моменти із внутрішнього життя. 2-й том присвячено продовженню історії Київської Держави при Ярославі, і в часи її занепаду (перші три розділи) до пол. XIII ст. і історії окремих областей, що на них розклалася Київська Держава — Київської (і Турово-Минської) землі, Чернігівської, Переяславської — їх території, політичній історії, культурному і суспільному життю (4-й і 5-й розділи); останній розділ одведено степовому Чорномор'ю і решткам в південних степах слов'янської і тюркської колонізації; а також монголо-татарам, що напали на Україну-Русь.

3-й том присвячено історії решти українських областей Руси-України: Волинської, Галицької; окремий відділ, зовсім новий, як каже сам М. С. — стосується Угорської Руси, а також Подніпров'я під зверхністю татар. (Тут оригінальні висновки про ролі татар).

Друга половина цього тому присвячена характеристиці суспільного, економічного устрою, побуту і культури України-Руси в добу самостійного державного життя (XI—XIII в.). Тут політична організація земель, князь, віче, адміністрація і суд, церков і церковне управління; стани; економічні відносини; право; приватний побут; мистецтво, просвіта, наука і література. Ця частина дуже для нас цікава і важлива.

4-й том заповнюється зовнішніми політичними подіями XIV—XVI в., коли українські землі перейшли під владу Литви і Польщі. Закінчується Люблинським сеймом 1569 року; цей том для наших часів найменш цікавий.

5-й том в'яжеться з попереднім 4-м, розкриваючи разом дві сторони історичного процесу цих століть: том IV-й показує політичні обставини, в яких жила Україна-Русь в XIV—XVI ст. і які мали своїм наслідком те, що українські землі в кінці злучилися під владою Польщі. Том V-й складається з двох частин і містить у собі загальний погляд і еволюцію суспільного устрою — еволюцію шляхетського стану, селянства, міщанства, духівництва і світське управління (перша половина), церковну організацію й утворення уніатської церкви (друга половина). У вступному розділі автор дає загальний погляд на Литовське право, на децентралізацію Вел. Кн.

Лит., на земельну автономію, на федеративний його устрій, на сейми, на руське право і його занепад і колонізацію. Безумовно важливіші розділи, присвячені еволюції усіх тогочасних станів. Це — вкупі з розділами про економіку в 6-му томі — найкращі й найяскравіші сторінки Історії України-Руси. В розділі про шляхту розглянуто її походження, земельна власність і різні категорії шляхетського стану. В розділі про селянство дано еволюцію селянства і різних категорій його, економічні категорії його і оподаткування, обмеження особистих і маєткових, земельних прав, еволюцію панщини, уставу на волоки. В IV розділі дано також еволюцію міщанства і духовництва — змальовано відокремленість міщанства, як стану, ролі німецького права в українських містах, що користувалися магдебурзьким правом, боротьбу міст з шляхтою і чужоземцями; розглядається правне й економічне становище ченців і білого духовництва. В V-му розділі говориться про світську управу, розглядається світську адміністрацію — староруську схему, перенесення на Русь польської адміністраційної схеми, міську організацію в адміністраційних і судейських її органах і сільську адміністрацію в її різних типах (громади стародавніх часів, села німецького і волоського права). В VI-му розділі докладно описано церковну організацію з її ієрархічними відносинами, становище православної церкви в Литовсько-Польській Державі і внутрішню організацію православної церкви. В VII-му розділі говориться про утворення уніятської церкви — про спроби церковних уній в XIV — XV в., про фактичне переведення церковної унії і відлучення уніятської церкви і про розділ церков — православної й уніятської. Ця ідеологічна частина з фактичного боку нас в повній мірі задовольняє, але що до освітлення цих фактів, згідно з вимогами матеріалістичної теорії, то сучасний читач не буде задоволений. Однак у всякому разі і ця частина збереже й надалі свою силу і значіння для всіх в своєму фактичному змісті. Але навряд, наприклад, можливо буде погодитися з тим значінням, яке надає автор церковним відносинам, кажучи: „церковні відносини цих віків мають право на особливу увагу історика українського народу. Наслідком того процесу, декотрі сторони якого ми вже бачили, а декотрі маємо ще вияснити в дальших розділах сеї праці, церковні відносини на переломі XVI і XVII в. (а моментами й скорше) стають тим фокусом, в якому збираються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народности і церковними гаслами покриваються потім змагання і течії, в основі речі зовсім далекі від чисто-церковних інтересів“. Ми власне додержуємося іншої думки: по-перше про православну віру говорилося більш, ніж її було в дійсності і вона часто-густо бувала тільки агітаційним засобом в боротьбі, а по-друге, що справжніми конкретними чинниками і в церковній боротьбі були соціально-економічні моменти — нагадаймо собі хоч би право „надавання хлібов духовних“.

6-й том присвячено економічному, культурному і національному життю України XIV — XVII в. Зміст його надзвичайно багатий, і до того ще на матеріал першорядного значіння, навіть для нашого часу. Дослідувач і читач-марксист знайде тут в систематизованному вигляді, — в 1-му і 2-му розділі, що захоплюють 234 сторінки, — осно-

вний матеріал про торгівлю і міський промисел (1-й розділ) і про сільське господарство (2-й розд.). В 1-му розділі (про торгівлю) зібрано дані про торгівлю в Східній Україні в XIII—XVI в., про торгівлю в Західній Україні в ту ж добу і про організацію торгівлі і ремесла. Автор констатує занепад торгівлі в Східній Україні, на Півдні, в зв'язку з занепадом Києва, яко торговельного міста і з труднощами степового караванного транспорту й визначає розміри подніпрянської торгівлі XV—XVI в., характеризує московську торгівлю — її головні артерії, предмети — московські і турецькі товари, участь (малу) місцевого українського населення в цій торгівлі (сіллю і господарськими продуктами) і торг живим товаром — невідьниками. М. С. зв'язує занепад торгівлі з розвитком панського фольварку: тон і напрямок економічному життю дають інтереси привілейованого землеволодіння. Чорноморську торгівлю взяла в свої руки Генуезці і венеціанці; дороги були захоплені кримськими татарами. Обговорюючи торгівлю в Західній Україні (Волині і Галичі) з закордоном, М. С. оповідає про торгівлю м. Кракова, Врацлава, Львова, про шлях до Балтійського моря, що набуло тепер першорядного значіння в заміну Чорного, про систему галицьких шляхів, подільську і волинську торгівлю й її розміри, про шляхи й торговельні зносини з Заходом, Сходом, Півднем, про предмети торгівлі. В рубриці про організацію торгівлі М. С. малює нам загальні обставини торгівлі — її регламентацію, що утворювала мита і збори, торгіві привілейі шляхти і міст, їх конкуренцію, такси, замкнення кордонів; широко оповідає він про торги й ярмарки, про крамарів і крамниці. В організації ремесничій він говорить про корпорації й цехи в різних місцях України, про виключність і занепад цехового життя, про боротьбу з ним шляхти, про стан мійського промислу і нарешті про трудне становище в торгівлі і промислах місцевого українського населення.

Другий розділ присвячено сільському господарству; говориться про старе сільське господарство і його пережитки в різних областях України, про двірське господарство 1-ї пол. XVI в., і дається загальний образ старого господарства з висновком, що замість рівноваги між сільським господарством і промисловістю з торгівлею в XVI в. розвивається панське рільне господарство на вивіз; вивозяться хутра, мед, віск, худоба, риба, ліс (нищення лісів). Дається широка картина з статистичними даними розвою попиту на збіжжя закордонних ринків (Гданська) і розвиток в зв'язку з цим фільваркового господарства з розширенням його площі, з забиранням селянських ґрунтів, дробленням селянських господарств, зростом господарств малоземельних, панщини, з пролетаризацією селян. Далі описано з великими подробицями форми промисловости, зв'язані з сільським господарством (варення соли, гути, бурти, рудні, млини, броварні, гуральні, наслідком нераціонального панського господарства являється надмірний вивіз і вичерпання природніх багатств. Про все це сказано з вичерпуючою повнотою і на підставі фактів зроблені відповідні висновки. Велике значіння зібраного і систематизованого матеріалу ясне для кожного, хто буде обробляти економічний стан України в XV, XVI і 1-й пол. XVII в. Що ж до освітлення, то до нього треба

буде поставитися критично, хоч багато узагальнень автора, опертих на факти і на групи фактів, на зводку їх, залишиться в силі в науці.

На змісті другої частини 6-го тому, що присвячена ідеології, я вже не буду так зупинятися. Зауважу лише, що 3-й розділ (стор. 235—293) присвячено відносинам культурним і національним— національному складу і національним елементам в Україні Західній, центральній і Східній— національній свідомості і денационалізації українських шляхетських фамілій, міщанства, духівництва, селянства, масовим селянським рухам, напливу чужоземних елементів (поляків і інш.), дрібній шляхті на Полісся, утворенню шляхтою в пустинях земельних латифундій. 4-й розділ присвячено побутові і культурі українського елементу— вірі у зв'язку з національним почуттям і взагалі культурно-національній еволюції і мистецтву, побуту.

В V-м розділі дано спеціальний огляд культурного і релігійно-національного руху в XVI в. в його течіях старовірських і поступових з проповіддю національної просвіти і науки; окремі монографії тут присвячені— Острозькій Академії, Львівському братству і братському рухові взагалі. В VI-му розділі йде мова про боротьбу за і проти церковної унії по її проголошенню в життя і письменстві; тут такі підрозділи: проголошення унії й літературна боротьба за і проти неї; боротьба політична; погром православних і перші прояви нового чинника— козаччини. Далі ідуть критично-бібліографічні екскурси і примітки; усього в цих розділах 366 стор. Тут також, як і в перших трьох розділах, силенна сила фактичних даних в їх зводці і дослідженню. Тут широко освітлено ідеологічну надбудову, але одночасно тут може бути й найбільш заперечень з боку представників матеріялістичної теорії що до висновків автора. Але, кажучи взагалі, 6-й том укупі з 5-м є найцікавіший в Історії України-Руси. Це так би мовити, енциклопедія не тільки для читача, а й для дослідника і ними будуть і надалі широко користуватися історики-марксисты.

7-й і 8-й томи „Історії України-Руси“ присвячені козацькій добі, якій М. С. надає надзвичайного значіння, очевидно, дуже перебільшуючи його. Він навіть дав тим двом томам, що охоплюють цю добу, окрему назву— „Історія Української Козаччини“ і видав їх в російському перекладі, як окрему монографію і ця назва відповідає змістові цих томів. З цього боку дуже характерний для автора епіграф з характеристикою козаків в меморіалі 1621 р. православних владик, кажу, характерний для автора, бо він про цей меморіал каже, що в ньому „не було властиво перебільшення або фальши“. А в меморіалі говорилося про козаків так: „і се ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового“, що воювало грецьке цісарство морем Чорним і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха російського в своїх моносілах по морю й по землі приробивши до човнів колеса плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира святого, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірію. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали і по сей день в сій вірі родяться, хрестяться і живуть“¹⁾. Ця риторична хара-

¹⁾ Том VII, стор. 391—392.

ктеристика має значіння тільки з того боку, що зв'язує козацтво з стародавньою Київською Руссю і славу русичів і козаків покладає в їх грабіжницьких нападах на Константинопіль. Очевидно, це романтика, що нею захоплювались і українські літописці, і старі українські історики і що на неї тепер спиратися неможливо. Козацтву М. С. надає значіння того чинника, що заповнив собою всю добу українського життя XVI—XVII—XVIII в. Це третій козацький круг (VII і VIII томи) після 1-го і другого (викладених в попередніх томах), що, каже він, буде присвячений історії національного відродження за поміччю нового соціально-національного чинника (фактора) — козаччини. Буде це історія самої сеї нової національної сили передусім, далі її боротьби з ворожим польським режимом, відродження культурних і національних сил, проб відбудування соціальних і національних відносин за поміччю й охороною козацької сили наново, відповідно до бажань і ідеалів суспільности, аж до повного ослаблення й упадку козацької сили в стрічі з зверхніми і внутрішніми перепонами і перешкодами. Се велика трагедія народного життя, де вперше на пам'яті історії український народ виступає активно, творцем своєї долі і життя, зривається до боротьби на життя й смерть за здійснення своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях, облитий кров'ю, знесилений в боротьбі з непереможними перешкодами, упадає на бойовищі, на розбитих надіях і мріях. Найбільш яскравий і найбільш інтересний період українського життя і з погляду українця „потомка тих поколінь українських борців, і з погляду стороннього дослідника історика-соціолога; він в історії українського народу здавна трактувався особію, як окрема цілість. По сій традиції я й відрізняю сю серію томів під окремим титулом „Історія української козаччини“. Але zarazом в історичній перспективі українського життя ся фаза його історії мусить бути докладно вияснена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна зв'язність і тяглість народного життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід. І включаючи цю добу в свій загальний образ історії українського життя, я не залишив вказати ті різнорідні зв'язки, які зв'язують козаччину з попереднім життям — давнішою й безпосередньою минувшиною“ Загальне українське життя було доведене до другого десятиріччя XVII в. „Се той момент, коли стало довершеним фактом перетворення української козаччини з явища чисто побутового в новий соціальний і національний фактор. Козацтво проголошує свою солідарність з українською інтелігенцією на пункті релігійних і національних змагань і з сього часу історія козаччини стає центром українського життя більше як на століття“. Ось як сам М. С. передає зміст цього 7-го тому. Перша половина його (I—IV розділи) слідить історію козаччини до сього переломового моменту. В ній насамперед представлені колонізаційні і усякі інші зв'язані з ним обставини життя, що викликали до життя і дали розвинутися широко козацтву, як побутовому явищу; далі зібрані відомості про козакування, описані заходи уряду для приборкання козацтва і реформи для його урегулювання, що мали великий вплив на відокремлення козаччини в певну привілейовану суспільну верству і нарешті перші конфлікти її з польсько-шляхетським

режимом при к. XVI в. Друга половина пояснює читачеві про перетворення козаччини в орган соціальних і національних змагань завдяки притягненню селянських і міщанських мас для соціального протесту проти польсько-шляхетського режиму; далі малюється зріст козацької сили в перші два десятиліття і приєднання її до соціально-і релігійно-національного програму і боротьби, і участь її в Хотинській війні, розчарування її й усього суспільства в своїх надіях, авантурні плани міжнародних комбінацій і історія Куруківської військової кампанії, як їх епілог. Тут для нас цікаве визнання самого М. С., що життя східної України для нього, яко історика України, більш привабливе, ніж Західної і Північної України: там треба було слідкувати за модифікаціями його під польським впливом, і український елемент відігравав там пасивну роль; тут же він виступає активно відпорним проти чужих впливів і творчим організаційним. Коли ми звернемося до фактичного оброблення і змісту цієї теми, то побачимо, що він дуже багатий і цікавий. Поставивши собі, наприклад, питання про колонізацію Східної України, автор вказує раніше на фізичні ознаки території, кажучи на підставі перших джерел, що це був дикий, але надзвичайно багатий край; далі йде систематична історія його заселення в XV—XVI в. в зв'язку з татарськими спустошеннями й обороною (замки); описано уходи, що були першими етапами колонізації й одночасно і зародком козаччини з їх небезпечним господарством і пограничною боротьбою з татарами. Дано розвідку про походження козаччини (старі й нові погляди) з аналізом значіння слова козак; дано перші звістки джерел про козаків і їх старост: (Дашкевича, Лянскоронського, Претвича, Дм. Вишневецького;); дано уважний розгляд козаччини, як побутового явища, його організації: початки Запорозької Січі; Баторієва реформа козаччини й інші; оповідається про перші козацькі повстання. Далі широко оповідається про козацьке народоправство (устрій) на підставі документальних джерел і мемуарів (Лясота, Боплан), розглядаються причини рухів кінця XVII в.; походи і напади козаків і участь їх у війнах у початку XVIII ст. і особливо уважно говорить про козаччину в часи Сагайдачного і т. ін. Тут з історією козаччини тісно зв'язується просвітний рух і відновлення православної єрархії. Закінчується хотинським походом і кампанією 1625 року.

Як бачимо, хоч козаччина і зв'язується з релігійно-національним рухом, але в осередкові уваги автора стоїть все таки козацьке верства. Дослід про козацтво вичерпуючий, але воно не тільки висунуто на перше місце, а й заповнює собою усе історичне життя. А в дійсності у всякому разі це було не зовсім так, щоб не сказати—зовсім не так. Козацтво все ж таки і намагалося бути і було тільки одним з-становів тогочасного суспільства і це треба сказати не тільки про ту добу, про яку оповідає автор, а й про пізнішу—про часи Хмельщини, коли велике число людей з інших станов „селянського і міщанського“ записувалися в козаки, і далі про гетманщину взагалі. Щоб мотивувати свій погляд на таке значіння козаччини, як центрального чинника тодішнього історичного процесу, М. С. посилається на його виключний інтерес для сучасного українського історика і на традицію, але я з цим не можу погодитися.

і гадаю, що з традицією сучасному історикові треба вже порвати, одмежувавшись від меморіалу 1621 р., і це повинен зробити і історик національний, і тим паче історик-соціолог, бо в такій виключності, на мій погляд, не буде історичної перспективи, бо не треба забувати, що силу козацтву в його боротьбі з феодально-шляхетським устроєм надавало селянство, а без нього козацька верства перетворювалася, як це було в розцвіт козаччини при Сагайдачному, в привілейований стан, що боровся тільки за свої привілеї. Так було і в козацьку революцію при Хмельницькому. Та й саме козацтво не являлося в соціально-економічному відношенні єдиним станом і серед нього самого ішла гостра класова боротьба, на яку М. С. не звертає відповідної уваги. А настав час, коли конче потрібно простежити соціальний розклад самої козацької верстви і на Подніпрянщині, і на Запоріжжю.

8-й том вийшов в трьох частинах: перша частина охоплює 1626—1638 роки, друга 1639-й—1648 роки, третя починає собою добу Хмельнищини й охоплює 1648—1650 роки. Зміст їх відповідає назві. В першій частині 6 розділів: перший оповідає про угодову політику вищих церковних шарів і самої козаччини супроти поляків. Конкретно це виявлялося в заходах гет. Мих. Дорошенка проти козацької сваволі—цеб-то запорожців—він поставив там залогу і понищив запорозькі човни. В дальших розділах автор викладає нам в хронологичному порядку різні форми боротьби козаків з польським урядом—тут конфлікт 1630 р., тут доба безкоролів'я і „заспокоєння православних“, тут вибір в мітрополіти Петра Могили і взагалі дуже багато уваги в козацьких справах одводиться церкві. Виклад страшенно детальний і носить характер оповідання й опису. Такий характер носять IV і V розділи про козацькі справи 1632—1637 р. і про війни 1637—8 років (Гуня, Остриця) з їх відомими подіями. Описано це все на підставі джерел з критичним до них відношенням. Друга частина 8-го тому оповідає про „золотий“ спокій 1638—1647 р., цеб-то тих років, коли козаччина була, здавалося, зовсім приборкана і придушена, тут ми знаходимо широкі розвідки про вихід українських козаків на територію Московської держави—на Слобожанщину, про початок і причини воєн Хмельницького, про стан українського громадянства перед Хмельнищиною, про саме повстання і весняну війну 1644 року. Тут виклад автора набуває характер сутого й історичного досліджування й автор наводить погляди сучасників на причини Хмельнищини і критично розглядає ці причини—мотив релігійний, соціальний і національний. Розглянувши уважно стан релігійного життя перед Хмельнищиною, автор приходить до справедливого висновку, що він не відігравав по суті великої ролі, бо інтереси вищої ієрархії в особі князя духовного чину Петра Могили були в великій мірі забезпечені і Петро Могила не був прихильником козаччини. Навпаки, соціальні мотиви були життєві, могутні й дуже конкретні, хоч формально і не висувалися на перший план. Цікаві глибокі досліді М. С. над антисемітськими мотивами в Хмельнищині в пам'ятниках. Широко зупиняється М. С. над національним мотивом, надаючи йому значіння синтези останніх: „В чистій абстрактній формі, каже він, сей націо-

нальний момент, як причина повстання, як агітаційний його мотив майже не виступає, але він переходить через всі отсі моменти пониження і покривдження українського елемента на різних полях з різних поглядів — загострює їх прикрість і болючість та зв'язує в один ланцюг, в один образ гіркого, до помсти вопіющого поневолення українського народу". Далі автор дає нам критичну біографію Богдана Хмельницького, називаючи його великим гетьманом, з чим погодитися ніяк неможливо, і кажучи, що в джерелах вона бідна безсумнівними фактами, а багато окутана легендами. Цікава характеристика, що дає Хмельницькому автор. Далі оповідається про перші моменти повстання, про утечу його на Запоріжжя, про Жовтоводську і Корсунську січі, на підставі критично перевірених даних. Про третю частину своєї праці сам М. С. пише: „вона представляє в можливо повнім виді і можливо об'єктивнім освітленню період найвищої сили і розцвіту великого українського руху, після блискучих, цілком несподіваних тріумфів Жовтоводських та Корсунських, коли Хмельницький і його товариші стали заходитись коло закріплення та використання несподівано досягнених здобутків і поволі дійшли до тих високолетніх планів Соборної незалежної України і широких політичних комбінацій для її забезпечення, які не раз так чарують нас з далекої перспективи. Для можливого в'яснення сих вікопомних хвиль перевів я детальну критику всього раніш звісного матеріалу і притяг також багато нового перед тим незвісного, що кидає зовсім нове світло на деякі важні моменти з розвою сих подій, скажім на Зборовське замирення й його умови. Тому, не вважаючи на свій суто науковий характер, ця книга, кажу я, мабуть, з користю і інтересом буде прочитана кожним, хто цікавиться нашим минулим і нашим сучасним". І далі в 4-х розділах іде детальний критичний опис подій, в найбільшій мірі військових на протязі 1648 і 1649 р. р., з тими переговорами і угодами, що складалися в перервах, кінчаючи Зборівською угодою, що не вирішила справи.

В особі М. С. до-марксієвська українська історіографія досягла найвищого ступеню свого розвитку. Його „Історія України-Руси" являється підсумком її успіхів, синтезом усього історичного процесу українського життя до найдальших ще передісторичних часів до пол. XVII ст. Ним вироблена нова схема української історії і на підставі її складена його Історія України-Руси. Хоч ще далеко не закінчена, вона однак зробила епоху в українській історіографії, задовольняє вимогам сучасної їй європейської історіографії й її треба поставити в ряд з аналогічними історіями інших народів. Його новаторство і величезна заслуга полягає в тому, що він перший виділив український історичний процес од російського на користь того і другого, коли раніше перший тільки частинно вкрплювали в другий. І завдяки цьому ми маємо нині систематично викладену історію українського народу, цеб-то історію України на національній основі. М. С. Грушевський зібрав до купи й органічно об'єднав все, що торкалося української національності, її зовнішнього і внутрішнього життя, відносин з усіма сусідами — близькими й далекими, державного життя в ті моменти, коли Україна була незалежною державою, більш-менш автономною або й безправною, коли вона входила в склад

інших держав — Москви і Польщі. Але ця синтетична праця могла набути великого самостійного дослідницького характеру завдяки тому, що М. С. одночасно працював і яко самостійний дослідник, розроблюючи окремі історичні теми в своїх численних розвідках і підсилюючи в такий спосіб наукову історичну літературу. Іноді ці розвідки захоплювали значні і важливі сторінки українського історичного процесу (згадаймо його Історію Київської землі). Це було його власне підсумування української історіографії. І все таки йому часто траплялося самому писати вперше ним складені сторінки своєї історії, коли були прогалини в літературі (а таких прогалин було дуже багато). З другого боку він заповнював прогалини і в джерелах, розшукуючи, критично оцінюючи і видаючи нові архівні матеріали. Ця його археографічна діяльність була надзвичайно широка й різноманітна.

М. С. Грушевський будував свою „Історію“ не тільки на тім матеріалі, що був зібраний другими, а й сам зібрав велику силу джерел на будування іноді найважливіших сторінок української історії, що без цього зовсім не були б освітлені. Нарешті треба в цій загальній характеристиці М. С. Грушевського — jako історика України, вказати на те, що його одрізняє од тієї історичної (Київської) школи, що він сам з неї вийшов — школи В. Б. Антоновича. Там не було загальної історичної, так би мовити, філософської підвалини, бо не було й загальної концепції українського історичного процесу. Там були тільки народницькі мотивування окремих процесів історичного життя на ґрунті обов'язків української інтелігенції перед своїм народом — простим народом, головним чином, перед селянством, що ще жило в молодий вік В. Б. Антоновича в кріпацькому стані. М. С. Грушевський виставив гасло української національності з її правом на свою історію на рідній мові. В основу ідеї української історії ним покладена тріада, що нагадує Гегеліянську: теза, антитеза і синтез — утворення української національності, її занепад (денаціоналізація) і відродження. І коли ідеї утворення нації й її занепаду мали для нього виключно історичний інтерес, ідея відродження була й є його провідною думкою і в його громадській і політичній діяльності.

Історія України була ділом життя М. С. і поставила його на найвищий ступінь між сучасними істориками України, дала йому центральне місце в українській історіографії, яке раніш займав його учитель — В. Б. Антонович в 60 — 70-х годах. Його Історія України є перша наукова історія українського народу. Спроби історій Малоросії Бантиш-Каменського і Маркевича були несвоєчасні, Максимович зібрав цеглини для історії Малоросії, Антонович, як і його школа, обробляли її окремі сторінки, особливо по Правобічній Україні, Лазаревський дав історичний опис (але не систематичну історію) частини території Лівобічної України; складені були обласні монографії з історії України. Але за систематичну наукову історію ніхто (крім О. Я. Єфіменко) не брався, хоч для неї був вже підготовлений і великий матеріал, і існувала вже велика спеціальна література. М. С. Грушевський підвів підсумки усієї наукової літератури по історії України, як в її джерелах, так і в численніших розвідках, поповнивши джерела власними розшуками і придбаннями, критично поставившись до чужих розвідок і даючи постійно дуже широкі

і ґрунтовно поставлені критично - бібліографічні огляди і окремі екскурси по більш важливих і спірних питаннях. В Історії М. С. кожного, чи то буде спеціаліст, чи просто читач, вражає, а іноді й дивує надзвичайна ерудиція автора в джерелах і літературі; йому відомі ці джерела і розвідки в оригіналах на різних старих і нових мовах. Коли ми звернемося до окремих томів „Історії України“, то побачимо, що майже в кожному з них незалежно від посилок на перші джерела, що стверджують його висновки в тексті, незалежно від його посилок на величезну наукову літературу, є критичні екскурси що до окремих питань, що часто-густо являються самостійними спеціальними розвідками по ним, де дається критичний огляд висновків інших авторів. Це нагадує відомі в свій час „Примечания Карамзина“ к Истории Государства Российского¹⁾.

VI. НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ НАРИСИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ М. С.

Окрім великої „Історії“ М. С. випустив в світ цілу низку науково-популярних начерків історії України, а саме: 1) „Очерк истории украинского народа“, 3-е изд. 1911; 2) „История украинского народа“ в книзі „Укр. народ“ 3) „Ілюстрована історія України“ (перевидана і по російськи — „Иллюстрированная история Украины“ Изд. Просвещения, СПб, 536 стр.); 4) *Abregé de l'histoire de l'Ukraine*. Paris, 1920, 254 p.; 5) Історія України, приладжена до програму вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх (вид. Дніпросоюзу. Київ - Відень, 1920, 216 стор.; 6) Про старі часи на Україні. Перша книжка (по російськи) являє собою курс його лекцій, що він читав в Парижу в вищій російській школі і мала широкий успіх завдяки своєму популярному викладу і цікава для нас тим, що содержит в собі в короткому змісті і історію України за ті часи, що їх не торкнувся М. С. в своїй великій „Історії“, а саме — з пол. XVII ст. і до наших часів; тут він, наприклад, звернув особливу увагу на добу гетьманщини, давши і зовнішню її історію (по гетьманствам) і внутрішню — соціально-економічну і культурно-національну. Після скасування гетьманщини, ліквідації Слободських полків, Запоріжжя і Гайдамаччини, цеб-то з другої половини XVIII ст. М. С. не дає вже й стислої навіть історії України, а обмежується тільки тим, що малює картину національного занепаду і відродження, як в Наддніпрянській, так і Наддністрянській Україні (Галичині), цеб-то утво-

¹⁾ В 1-му томі ми знайдемо 12 приміток (про грецьку колонізацію Чорномор'я, літературу про Скифію, про Готську державу, про Антєське питання, теорію старої великоросійської колонізації на Подніпров'ю і т. інш.) і окрім того великі екскурси про стародавній літопис, про норманську теорію.

В 4-му томі ми маємо 49 приміток, серед них про джерела й літературу, про зформування Вел. Кн. Лит., про литовських князів на Сіверщині, про ханські ярлики. В 5-му томі ми маємо 11 приміток — про студіювання права Вел. Кн. Литовського, про теорію феодалізму Вел. Кн. Литовського, про студії над суспільно-політичним устроєм українських земель Польщі, про категорії й оподаткування селян, про джерела для історії міст, про єврейську колонізацію, про церковний устрій і унію.

В 7-му томі ми маємо такі екскурси: про літературу суспільно-економічних і колонізаційних обставин Східньо-Українського життя XV — XVI в., про початки козаччини, про поетичну традицію козаччини, про українських старост, про реформу Баторія, про літературу дальших часів козаччини і культурного руху.

рюючи прогалину в історичному українському процесі за другу половину XVIII, весь XIX-й і початок XX віку, ту прогалину, що про її заповнення рішуче висловилася тільки новітня марксистська українська історіографія, почавши і на ділі її заповнювати¹⁾. Тут М. С. стояв на старій традиції українських істориків, виходячи, очевидно, з своєї політично-національної ідеї, що висовувала перед ним після ліквідації української автономії майже виключно елемент національного занепаду і відродження, коли в дійсності тут органічно продовжувалося соціально-економічне життя і висунулися на перше місце класові відносини з боротьбою класів. До „Очерка“ близько підходить „История украинского народа“, зміщена в книзі „Украинский народ в его прошлом и настоящем“ (т. 1-й, стр. 37 — 360), написана для російського читача і в популярному викладі. А вступом до нього являється історіографічний етюд М. С. „Развитие украинский изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украинноведения“ (там же, стр. 1 — 37). У цьому вступі звертає на себе нашу увагу перший розділ, присвячений з'ясуванню пізнього розвитку поняття української національності. Причини цього М. С. додає в тому, що само поняття народності і національності підмінювалося поняттям єдності політичної і культурної, що на українську народність мали впливи сусідні: литовська, польська, великоросійська, які роз'єднували наш народ, — вони спричинилися до денационалізації вищих клас, хоч все таки не могли знищити національного об'єднання. Історії українських виучувань в галузі мови, етнографії, історії і літератури XIX ст. М. С. і присвячує весь перший відділ монографії. Історію України М. С. поділяє на 4 відділи: до утворення держави, добу самостійного державного життя, добу литовсько-польську, добу відродження. Кінчається Історія рухом послідньої чверги XIX ст. Багато місця одведено тут начеркам культури. Взагалі уся робота має гарну архітектуру, систематичний і ясний виклад, і можна пожалкувати, що вона не вийшла окремою науково-популярною книжкою. Автор скрізь посилається, як на джерело, на свою велику „Історію“. Ілюстрована Історія України також носить науково-популярний характер і поділяється на 6 частин — доба додержавна, доба державного життя, литовсько-польська, козацька, занепад козаччини й українського життя, українське відродження; додатки до цього — реєстри Київських і Волино-Галицьких князів, гетьманів, родословні князів Київської і Литовської династії. Взагалі треба сказати, що тут занадто багато фактів зовнішньої історії. Книжка оздоблена 387 рисунками — археологічними, історичними — портретами гетьманів, культурних діячів України, історичних місцевостей і т. інш. Художньою технікою керував в них відомий український художник В. Г. Кричевський. Цими ілюстраціями, що розшук їх потребував великої праці од М. С. і що становлять справжню окрасу цього видання й знайомлять читача з рисами побуту і художньою творчістю народу, вона одрізняється від усіх останніх історичних нарисів М. С.

Начерк, виданий в Парижу французькою мовою, найближче підходить до його начерка російською мовою. В ньому дуже цікаві і

¹⁾ Пр. М. І. Яворський. Україна в епоху капіталізму. З випуска; Акад. Д. І. Багалій — додатковий (9-й) розділ в Історії українського народу О. Я. Єфіменко, 70 стор.

характерні сторінки, присвячені тим новішим подіям на Україні, що в них першу роль відігравав сам М. С. (про Центральну Раду й утворення самостійної Української Народньої Республіки, *La revolution. Proclamation de la Republique ukrainienne*); про це вже я згадавав раніш.

5 книжка — підручник для початкових шкіл на українській мові, цікавий для нас тим, як М. С. уявляв собі викладання української історії в таких школах. І в ній М. С. вживав свій звичайний план, схему і розподіл на доби — починає з передісторії і кінчає утворенням незалежної Української Народньої Республіки, розподіляє фактичний матеріал по вел. князях і гетьманах і розквітчує його уривками з народніх дум. Послідня книжечка — Про старі часи на Україні — носить зовсім популярний характер і призначена була для сільського читача; в ній також наведено велике число уривків з народніх дум.

Усе це свідчить, що М. С. дуже уважно ставився до популяризації своїх праць з української історії. Виходячи з цього, він склав на підставі своєї великої „Історії“ окрему науково-популярну книжку, чудово видану і оздоблену прегарними малюнками — „Національно-культурний рух“. Але на першому місці серед його розвідок треба поставити — „Студії з економічної історії України“, з якими повинен ознайомитися кожний історик-марксист, кожний студент соціально-історичного факультету наших вузів, кожний аспірант історично-соціальних катедр. З новим змістом являється його розвідка про Переяславську умову — де критично розглянуті як джерела, так і спеціальні висновки про цю угоду істориків України й істориків „руського“ права: до цієї доби в своїй великій „Історії“ М. С. ще не дійшов, і тому ця його робота є новий етюд з історії Хмельщини. Скомпонована вона автором з природнім йому критичним хистом, хоч і писана в роки політичних бур.

VII. ЮВІЛЕЙНІ ОЦІНКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО І ДАЛЬШІ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Ювілей у Києві, що відбувся 3 жовтня — це вже четверта ювілейна дата. І коли кожний раз підводилися підсумки й оцінка різноманітної діяльності М. С., то треба про них хоч коротко згадати.

Першою такою датою було святкування його десятилітньої наукової праці в Галичині, з приводу чого був виданий присвячений йому „Науковий збірник“ у Львові 1906 р. Збірник був виданий комітетом. В склад комітету входили відомі галицькі діячі: Гнатюк, Томашівський, Ів. Франко, Коренець, Кривецький. Збірник складається з передмови згаданих членів Комітету, бібліографії праць, складеної відомими галицьким бібліографом Ом. Левицьким і 26 наукових праць, присвячених йому галицькими й українськими науковими робітниками (з них 18 галичан і 8 українців, серед галичан бачимо майже всіх тодішніх діячів, що працювали укупі з М. С. Грушевським, як Франко, Кордуба, Крип'якевич, Герасимчук, Томашівський, Джиджора, Кривецький, Гнатюк, серед українців бачимо Агат. Юх. Кримського, С. О. Єфремова, Бор. Грінченка, Ф. Вовка, Доманицького; це

були ті українські вчені, що тісніше від інших були зв'язані з Галичиною). Розвідки присвячені історії України, історії мови, письменства, етнології й етнографії. Для характеристики відношення до наукової роботи М. С. Грушевського в Галичині й Україні має значіння участь в збірникові вищезгаданих співробітників. Але безпосередню оцінку М. С. Грушевського ми знаходимо в передмові Ред. Комітету. Там говориться, що прихід М. С. у Львівський у-т вони вважають історичним фактом, бо з цим переїздом зв'язалася його наукова і громадська діяльність; політично-культурний розвиток Галицької України вони зв'язують із впливами Наддніпрянської України і в цих впливах вони бачать з доби, зв'язані з іменами Шевченка, Драгоманова і Грушевського: 1-й мав національно-культурний вплив (після смерті, 2-й — політичний, 3-й — науковий; він підняв перелог в українській історії, етнографії, етнології, історії письменства на ґрунті наукових методів. В національній справі у нього дві заслуги: його монументальна „Історія України-Руси“ явилася величавою основою „української історичної науки“ і невичерпаним джерелом національного, політичного і соціально-культурного самопізнання й освідомлення, що вводить нас дійсно вперше в сім'ю європейських народів — тут його діяльність на Галицькій землі „епохальна“; друга величезна заслуга — це всеукраїнські зв'язки — що за весь XIX вік не були ніколи такі живі і сильні. Посліднє справедливо. Але в розвиткові галицького наукового руху, як я вже казав раніше, треба зробити диференціацію — виявити ролі М. С. Грушевського в організації українознавства, починаючи од української історії і продовжуючи іншими його працями (по історії письменства, по етнографії, етнології, археології), треба розглянути його власні індивідуальні праці і нарешті зробити загальний перегляд і оцінку за ці часи наукових праць галицьких (як Франко, Гнатюк і інші) вчених, а також їх участі в галицькому відродженню, бо вона була дуже помітна, а також українських (скажемо, в особі Драгоманова, Кониського, Антоновича, Волкова, Кримського). Підкреслені мною вирази є в значній мірі літературне перебільшення, як і те, що рядком поставлені імена Шевченка, Драгоманова, Грушевського, і про другого (Драгоманова) не сказано, що він окрім політичного мав і великий науковий вплив, особливо з боку методології, як я це доводжу зараз в своїй розвідці про Ів. Франка яко вченого. (Україна, кн. 6).

Друга ювілейна згадка була зроблена часописом — „Украинская Жизнь“, що був органом українства в Москві, в 1917 році, вже в часи революції, з приводу 50-ліття з дня народження М. С. Редакція присвятила ювілянтові грудневу книжку свого часопису за 1916-й рік, з маленьким запізненням (замість вересня — грудень). Присвячені йому статті були надруковані й окремою книжечкою під титулом „М. С. Грушевський (1866—1916)“. 1917, 50 стор. Тут були зміщені коротка передмова редакції, статті А. Белоусенка — На общественном посту (5—18), Н. П. Василенка, Пр. М. С. Грушевский как историк (18—34), С. А. Ефремова — На страже национального достоинства. К характеристике публиц. деятельности пр. М. С. Грушевского (34—50). Ред. передмова називає М. С. Грушевського „самым выдающимся из современных укр. деятелей“, который всю свою

жизнь отдал на пользу укр. нац. дела; это крупный ученый, стяжавший себя большое имя и в тоже время выдающийся общественный деятель и журналист, его заслуги в этих трех областях исключительны"; нарешті редакція висловлює йому велику подяку за участь в часопису, особливо за часи невільного перебування в Москві.

Перша стаття дає нам біографію М. С. на ґрунті громадської діяльності „цього одного з кращих синів свого народу“. Автор простежив походження українських симпатій М. С. в сім'ї, в середній школі, в Київському університеті. Потім оповідає про його організаційну працю у Львові в Науковому Товаристві ім. Шевченка, а також про його капітальну історію України - Руси, що дала міцні підвалини для українського національного руху і була продовженням роботи в Галичині Драгоманова, і нарешті про його політичну діяльність. Стаття С. О. Ёфремова малює нам публіцистичну діяльність М. С. на підставі його власних статтів. Автор називає М. С. „вождем своего часу“, „представителем всего живого в украинстве“: „Десятилетие 1914 г. наполнено его кипучей публицистической деятельностью несомненно в ущерб его научной деятельности (за эти 10 лет дал всего 2 тома своей Истории). Но об этом, додає С. О. Ёфремов, едва ли приходится сожалеть: бывают моменты, когда б. м. более почетно делать историю, а не писать ее; неудивительно, что в таком живом человеке, как Гр., первая задача на время отодвинула и заслонила другую. І далі С. О. Ёфремов розглядає цю публіцистичну діяльність М. С. на підставі 3-х збірників його статтів, освітлюючи важніші питання, що ним висунуті, в кн. „З бжучої хвилі. Наша політика (1911), Освобождение России и украинский вопрос (1907). Характеристика С. О. Ёфремова дуже цікава й яскрава і в своїй принциповій передумові що до значіння публіцистичної діяльності взагалі характерна; усі тодішні діячі сходилися в одній ідеї: „поколебалась земля, и рушились основы ея“. І ясно, що коли так, то здавалося, що треба було одкласти на дальший час Історію України і творити, а не писати історію її. Але „Історія України“ М. С. Грушевського припинилася, а історія України пішла не тим шляхом, по якому хотіли вستی її М. С. і його однодумці.

М. С. Грушевському — яко історикові України присвячена стаття М. П. Василенка, для нас найбільш цікава. Між іншим, автор тут користувався маленькою автобіографією М. С. Грушевського, що була написана ним і видана в дуже обмеженому числі примірників (50). Далі М. П. Василенко стежить за головними історичними працями М. С. і характеризує його метод, що про його казав сам Грушевський (одкинути догматизм і *memini credere*), переказує історичну його схему, торкається його попередників в складанні Історії України і передає в основному зміст його „Історії України“, роблячи оцінку її окремих частин і поглядів автора, порівнюючи його з С. М. Соловйовим. Історія М. С. Грушевського, каже він, має не тільки велике наукове, а й національне значіння і тому бажано, щоб він швидче вернувся до нормальної наукової праці.

Пройшло 5 років (великих років боротьби за соціальну революцію на Україні) — і в 1922 р. в дуже скромній формі Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові присвячує М. С. СХХХІІІ-й том своєї

„Записок“ в 25-ліття його наукової і культурної діяльності для „Галицької України“ з ювілейною статтею учня М. С.—Вас. Герасимчука — „Мих. Грушевський, як історіограф України (26 стор.), і з іншими статтями наукового змісту галицьких вчених. Про М. С. Грушевського автор, слідкуючи за думками „Укр. жизни“ каже, що він після європейського критицизму Драгоманова висунув позитивний програм — ідейний чинник національної свідомості і національної культури. Своєю „Історією“ він зв'язав сучасність з великими традиціями минушини, змагання України Наддніпрянської і Галицької звів в одно русло для з'єднання всієї нації в одно державне тіло. Спочатку автор згадує про попередників М. С. в розвитку української історіографії і називає Бантиш-Каменського, Маркевича, Кояловича, кажучи, що він позичив свої історіософичні погляди у пр. Антоновича, називаючи цього посліднього учнем пр. Іванішева і кажучи, що його історія вел. кн. Литовського є витяг з його лекцій: це все недокладно і неправильно. Куди докладніше сказано про наукову діяльність М. С. в Галичині й особливо про його „Історію“ Між іншим автор наводить уривок з критичної відозви відомого польського вченого Брикнера на 1-й том „Історії“ М. С. (Kwartalnik historyczny, т. XX, стор. 665): „незмірну літературу предмету — археологічну, історичну, філологічну він опанував зовсім, передовсім російську, до тепер запечатану для Європи сімома печатами; автор прямо задивляє нас своїм начитанням, знайомістю найбільш спеціальних, дрібних, нераз забутих праць російських і німецьких. А з тим казочним начитанням іде в парі бистрота ума, самостійний суд, вироблена метода — се все в мірі цілком незвичайний“... се є прекрасний змістом твір, на який можна опертися, твір, подібно якому довго не може виставити не то що кожна країна, а навіть країна зі старшою слов'янською літературою. Сам Вас. Герасимчук, очевидно, зовсім захоплений „Історією“ М. С., каже, що „се безсумнівно найсильніший до тепер вираз всі нашої наукової творчості“, забуваючи однак тут про велетня думки О. О. Потебню, якому уже без усякого сумніву належить перше місце в нашій науковій творчості. Він називає „Історію“ М. С. великим твором, а його самого великим істориком — тут, очевидно, виявляється зовсім природний пієтет учня до вчителя та глибоке психологічне вражіння, яке зробив М. С. на галицьких вчених. Він не бачить в „Історії“ жодних хиб і щоб пояснити відсутність „артистичности“ викладів, в чому робили закиди „Історії“ М. С., виставляє сумнівну тезу, що у інших народів історики — синтетики не повинні були самі збирати для себе і видавати матеріали, хоч сам же далі додає, що аналізу од синтезу неможливо одлучити. Автор справедливо зауважує, що М. С. свою синтезу будує з ряду численних посередніх елементів. Але, на мій погляд, автор перебільшує, коли каже, що М. С. зберігає вповні симетрію політичних акцій і інших елементів — соціально-економічних, культурних, що в політичних подіях він дає „пластичні образи минушини“, і надає однакового значіння політичним, господарчим і соціальним відносинам, бо тут, на мою думку, не буде вже симетрії, для якої треба було поставити другі і треті вище перших. Автор приписує М. С. філософсько-соціологічний висновок, що „одиноким справедливим є демократично-авто-

номний лад“, що глибоко вкоренився в душі та історії „українського народу“, і сам приєднується до цієї думки, коли український нарід, не обмежившись демократичною автономією переріє цю форму в 1922 р. і утворив Радянську Соціалістичну Республіку. Очевидно, що то було публіцистичне твердження, не придатне й не задовольняюче його після жовтневої революції. Цікава спроба Вас. Герасимчука розібратися в історіософичних поглядах М. С. Він висловлює думку, що М. С. не перебільшує значіння великих людей. Але виникає сумнів, чи були справді великими людьми — Володимир Великий, Роман Галицький, Б. Хмельницький, яких М. С. лічить великими. Це все залежить од того критерія, з яким ми до них підходимо, і я думаю, що соціологічного підходу вони не витримали б. Вас. Герасимчук каже, що М. С. надає значіння не класі, а збірній масі народу — він „історик ідеаліст“; він визнає ідею — істину (увісте істину и истина освободить вы, каже він); се домінуюча риса в концепції Грушевського, з девізом: мусить бути свобода. Критерій же у нього моральний (справедливе і несправедливе) з об'єктивною оцінкою минувшини і гуманним почуттям, наслідком чого було поглиблення національної свідомости для одержання державної незалежности.

З цими спостереженнями Вас. Герасимчука що до ідеології М. С. треба погодитися; інша річ, чи можливо до них поставитися позитивно, як це робить Герасимчук; я гадаю, що ні. Вас. Герасимчук взагалі зовсім не уявляє собі матеріалістичного розуміння історії і висловлює чудернацький погляд на нього, кажучи оттак: „хоч пр. Грушевський не є абсолютним прихильником матеріалістичного історичного світогляду, себ то не уважає людей автоматами економії, ідей виключно функціями капіталістичного осередка, але каже обом сторонам взаємно ділати на себе, даючи такі ідеї перше місце — то все таки економія світова і національна — се у професора дуже важні категорії“. Далеко більш цікава і правильна спроба Вас. Герасимчука вияснити погляди М. С. на головні етапи в розвитку українського історичного процесу. Тут автор наводить характерні уривки з „Історії“ М. С., де вони одбилися найбільш яскраво, тут він зовсім слушно характеризує основні й цікаві цикли „Історії України“ М. С., надаючи особливу вагу розділам, присвяченим економіці, бо вони дуже гарно пояснюють проблеми економічного занепаду давньої Руси. „Козаччина, каже автор, знайшла в пр. Грушевському свого найгарнішого теоретичного дослідника“. Я навмисне зупинився так довго над статтею Вас. Герасимчука, бо він ґрунтовно ознайомився зі змістом багатомної Історії М. С. і зумів витягти з неї основні історіософичні погляди автора, розпорошені по всій його книзі (хоч іноді неточно їх тлумачить). Критичного відношення до них у нього немає, — і це природньо, бо автор цілком поділяє світогляд М. С. і покійно схиляється як перед авторитетом автора „Історії“, так і перед самою „Історією“. І щоб це зрозуміти, треба лише згадати собі, чим був в очах галицьких вчених М. С. Грушевський для Галичини, коли писалася ця стаття і яка була політична і соціальна ідеологія наукових робітників Галичини у ці часи (вони стояли на платформі УНР).

4 ювілейна дата — це ювілей М. С. з жовтня 1926 р. у Києві, про якого сам М. С. на ньому ж висловився, що це був тріумф в його персоні української науки в Радянській Україні.

Незабаром вийде в світ збірник промов і побажань, висловлених ювілянтаві, а також його відповідь на них. Там виступав і я, як представник Харківських наукових установ і поставив питання про загальний фронт молодих і старих українських істориків в дальшій аналітичній і синтетичній розробці української історії в новому, марксистському її освітленню. Це велетенське завдання, що потребує перш за все монографічних дослідів окремих питань різних доб, на взірць тих, які зараз розроблюються проф. Слабченко, Оглобліним, Гермайзе і інш. А далі на їх підставі, головним чином, а також літератури і відповідних джерел — можливо буде робити спроби і синтетичного складання історії України. Нам, старим історикам України, укупі з молодими, треба буде взяти гарячу участь в цьому новому етапу в розвитку української історії усіма приступними нам способами — треба буде використати нашу ерудицію в перших джерелах і літературі. Треба буде допомогати молодшим. Треба буде, щоб історики - марксист, як справедливо зауважив марксист Рожков, оволоділи старою українською історіографією в її джерелах і літературі. Треба, щоб вони ґрунтовно ознайомилися з великою енциклопедією в царині української історії — 8- томною „Історією України“ М. С. Грушевського і поставилися, згідно з його заповітом, до неї критично, висовуючи, але не догматично, не катехізічно, а ґрунтовно матеріалістичні пояснення замість перестарілих і хитких ідеалістичних, розробили новий поділ на доби не на політичному, а на соц.-економ. ґрунті, встановили сталий, міцний, соціально-економічний базис з його ідеологічними надбудовами, чого зараз ми майже не бачимо, підсилюючи новими розвідками те, на що раніше зверталось мало уваги (наприклад, на народне господарство) і пересовуючи згідно з цим центр уваги з політики на економіку, даючи новий соціальний зміст і самій національній ідеї і культурі. Це є новий етап в розвитку української історіографії і нам, старим українським історикам, треба бути з молодими марксистами по цей, а не по той бік барикад.